

Genc Trnavci, *doktor pravnih nauka*
Ad hoc sudija Evropskog suda za ljudska prava u Strazburu
Redovni profesor na katedri Građanskog prava
PRAVNI FAKULTET UNIVERZITETA U BIHAĆU
g.trnavci@gmail.com
+38737 310 990

Predrag Raosavljević, *doktor pravnih nauka*
Član Evropske komisije za borbu protiv rasizma i netolerancije
Pomoćnik ombudsmena / šef Odjela za eliminaciju svih oblika diskriminacije
INSTITUCIJA OMBUDSMENA ZA LJUDSKA PRAVA BOSNE I HERCEGOVINE
praosavljevic@ombudsmen.gov.ba
+38751 303 992

SANKCIJE U PREDMETIMA DISKRIMINACIJE
-međunarodni standardi, uporedna praksa i postojeća rješenja u BiH

Banja Luka, 2016

Ključne riječi:

- *diskriminacija;*
- *zaštita ravnopravnosti;*
- *ostvarivanje jednakosti;*
- *sudska zaštita i*
- *naknada štete.*

Key words:

- *Discrimination.*
- *Equality.*
- *Judicial protection.*
- *Remdies and civil liability.*

Sažetak

U svijetu ne postoji jedinstven model zaštite ljudskih prava. Doista, međunarodni standardi ljudskih prava prinudnim propisima (*ius cogens*) uspostavljaju obavezu prema svim državama, subjektima međunarodnog prava, da sankcionišu slučajeve diskriminacije, ali su one, u skladu sa svojim prerogativima suvereniteta, zadržale određene specifičnosti u modalitetima primjene tih standarda. Dakle, propisi različitih respektivnih međunarodnih tijela upućuju na to kakve standarde sankcije pravnih sistemi (nacionalnih) država treba da zadovolje i kakav efekat treba da proizvedu, ali postojeća rješenja su veoma različita, od države do države. U navedenom kontekstu, ovaj članak postavlja i daje odgovor na sljedeće pitanje: jesu li pozitivnim propisima i predviđenim sankcijama u Bosni i Hercegovini ostvareni ciljevi iz međunarodnih standarda ljudskih prava promulgirani čisto simbolično ili se zaista primjenjuju učinkovito u poređenju sa onim što je postignuto u paradigmatiskim pravnim sistemima razvijenih zemalja?

Prateći iskustva naprednih uporednih zakonodavstava u posljednjih nekoliko godina moguće je pratiti tendenciju razvoja i bosanskohercegovačkog antidiskriminacijskog zakonodavstva, što se prvenstveno odnosi na donošenje i primjenu Zakona o zabrani diskriminacije iz 2009. godine.

Ovim zakonom razrađen je materijalno-pravni i procesno-pravni okvir za suzbijanje pojave diskriminacije u BiH, što predstavlja konzistentnu elaboraciju i institucionalizaciju već postojećih relevantnih međunarodnih standarda ljudskih prava i sloboda ustoličenih u ustavnim načelima koja su na snazi u Bosni i Hercegovini. Dostupni empirijski pokazatelji ukazuju na činjenicu da pravni subjekti u BiH nedovoljno često posežu za ovakvim pravnim mehanizmima u borbi protiv diskriminacije i da postojeća pravna praksa još nije urodila potpunim i očekivanim rezultatima pravne zaštite žrtava diskriminacije.

Različiti faktori determinišu ovakav ishod, a značajnija dostignuća u suzbijanju diskriminacije moguće je ostvariti samo kroz konstantne napore i inkrementalno unapređenje u domenu primjene važećih propisa, kao i u edukaciji i stvaranju kulture tolerancije prema drugima, što je u Bosni i Hercegovini izazov suštinske prirode.

The Summary

The international standards for protection of human rights impose duties upon national states to effectively punish cases of discrimination. Yet, there is absent a unified (one size fits all) model applicable to all legal systems, who, still exercising inherent prerogatives of sovereignty, maintain their particularities in this domain. Guidelines provided by international bodies indeed prescribe standards and the desired outcome of the sanctions. But, existing legal solutions preserve regional idiosyncrasies, and as such vary from state to state. This begs the question as to whether provisions of positive law coupled with sanctions for cases of discrimination in Bosnia and Herzegovina, as analyzed against the backdrop of the aforementioned such international standards of human rights, have achieved the desired goals, or as purely symbolic have remained a dead letter.

Drawing from experiences of comparative paradigmatic legal systems, it is now possible to see, compare and evaluate the true effects of the Bosnia and Herzegovina's Act on Prohibition of Discrimination of 2009 until today. The purpose of this reform was to provide a higher level of legal protection to victims of discrimination, as well as to raise the efficacy and expediency of judicial mechanisms dealing with cases involving discrimination. This enactment establishes both a substantive and procedural framework for elimination of all forms of discrimination, representing a consistent incorporation and elaboration of already existing and well-established international

standards for protection of human rights and freedoms, enshrined within basic constitutional tenets applicable in Bosnia and Herzegovina. Unfortunately, available empirical indicators show that citizens and various legal entities in Bosnia and Herzegovina rather timidly and seldom make use of these mechanisms in combatting harmful discrimination. As a result, the current legal practice has not as yet achieved a desirable outcome in protecting victims of discrimination.

Various factors determine such an outcome. More palpable achievements in fighting discrimination are only possible through constant efforts and incremental development in effectively enforcing provisions of law, as well as through process of education, creating culture of tolerance towards different others, which in Bosnia and Herzegovina still remain a crucial challenge.

Uvod

Najčešća kritika Zakona o zabrani diskriminacije u Bosni i Hercegovini, koju čujemo od nevladinih organizacija, predstavnika akademske zajednice, pa i samih građana, jeste da se radi o „mrtvom slovu na papiru.“ Činjenica je da sve do 2009. godine, povreda ovog opšteg ustavnog načela nije za sobom povlačila bilo kakav vid građanske odgovornosti, nije bila predviđena sankcija kao ni druga pravna sredstva zaštite u bilo kojem domaćem zakonu. Čak, nije uspostavljeno respektivno tijelo (*an equality body*) koje bi vršilo nadzor nad ostvarivanjem ravnopravnosti građana.

Donošenjem Zakona o zabrani diskriminacije 2009. godine, koji predstavlja razradu načela propisanih Ustavom Bosne i Hercegovine i Evropskom konvencijom o ljudskim pravima i osnovnim slobodama, stvoren je sveobuhvatan pravni okvir za zaštitu od diskriminacije. Pored zabrane različitog postupanja po bilo kojem osnovu, ovaj zakon razlikuje neposrednu i posrednu diskriminaciju. Njime su utvrđeni posebni oblici diskriminacije; određena je oblast primjene, a kao centralna institucija za zaštitu od diskriminacije određena je institucija Ombudsmena za ljudska prava Bosne i Hercegovine. Zakonom su, što će biti u fokusu ovog rada, propisani upravni i sudski postupci za zaštitu od diskriminacije, te predviđene sankcije za postupanja suprotna tom zakonu.

Utvrđivanje odgovornosti za povredu, prijetnja sankcijom, zakonske procedure i definisanje nadležnog tijela prinude, predstavljaju elemente koji jednoj odredbi daju obilježje normativnosti. Bez obzira na adekvatno uspostavljen pravni okvir, postoje veliki problemi u primjeni Zakona o zabrani diskriminacije, jer nadležni pravni subjekti u Bosni i Hercegovini nisu dovoljno pripremljeni za primjenu ovog pravnog instrumenta, pa nije izvjesno da povreda načela jednakog postupanja u svakom slučaju proizvodi posljedice za počinioca povrede, kao što ni žrtvama nije data adekvatna mogućnost zaštite od nejednakog tretmana i naknade pretrpljene štete.

U skladu sa ovakvo postavljenom hipotezom, analizirana su postojeća rješenja u pravnom sistemu Bosne i Hercegovine, prvenstveno postupci za zaštitu od diskriminacije, njihove specifičnosti, adekvatnost i efikasnost predviđenih sankcija i uopšte pravnih sredstava zaštite koja stoje na raspolaganju građanima.

Međunarodni standardi nalažu da potpuno ostvarivanje stvarne (*de facto*) jednakosti podrazumijeva i sankciju za narušavanje ovog principa. Opšti zahtjev je da zaštita od diskriminacije podrazumijeva pravo na pravni lijek, koji je efikasan, dostupan i odvraća od dalje diskriminacije. Takav pravni lijek treba da obuhvata ne samo mjere kaznenog (retributivnog) karaktera prema počiniocu diskriminacije, već i mjere koje uključuju i naknadu štete za žrtve.

Korištenjem metode uporedne analize, pravnog tumačenja i sinteze rezultata istraživanja, prikazan je način i mogućnosti primjene efikasnih sankcija što uključuje i analizu naknade za žrtve u predmetima diskriminacije. U radu je ukazano na identifikovane propuste i manjkavosti u postupku provedbe obaveza Bosne i Hercegovine, koje je preuzela u skladu sa svojim međunarodnim obavezama u sankcionisanju diskriminacije i date konkretne preporuke, kao i smjernice djelovanja svih nadležnih aktera u ostvarivanju potpune i suštinske ravnopravnosti građana u jednom složenom i heterogenom društvu kakvo je naše.

MEĐUNARODNI OKVIR ZA SANKCIONISANJE DISKRIMINACIJE

Gotovo svi važniji međunarodni sporazumi sadrže opštu zabranu diskriminacije na način da svakome garantuju potpuno uživanje prava bez razlike po bilo kojem osnovu koji je vezan za njihov lični status.¹ Iako propisuju konkretne obaveze država usmjeren ka eliminaciji diskriminacije na uopšten način ili u usko definisanim područjima, malo koji od ovih dokumenata daje detaljnije smjernice o tome kakav postupak i kakve sankcije država treba da primjenjuje u predmetima diskriminacije.

Članom 6. Konvencije o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije propisano je da:

Države članice osiguraće svakoj osobi...pravo na žalbu pred nacionalnim sudovima i ostalim državnim nadležnim organima protiv svih djela rasne diskriminacije ... kao i pravo da od ovih sudova traži zadovoljenje ili pravednu i odgovarajuću naknadu za svaku štetu koju bi mogla da joj nanese takva diskriminacija.

Jednako, Konvencija o ukidanju svih oblika diskriminacije žena propisuje da:

Države članice se obavezuju da usvoje odgovarajuće zakonske i druge mjere, uključujući i sankcije, kojima se zabranjuju svi vidovi diskriminacije žena i da preko nadležnih nacionalnih sudova i drugih javnih institucija osiguraju efikasnu zaštitu žena od svakog postupka kojim se vrši diskriminacija;²

Radi sprječavanja diskriminacije žena zbog stupanja u brak ili materinstva i osiguravanja njihovog stvarnog prava na rad, države članice poduzimaju odgovarajuće mjere radi zabrane, pod prijetnjom preduzimanja sankcija, davanja otkaza zbog trudnoće ili porodijskog odsustva i diskriminacije prilikom otpuštanja s posla zbog bračnog stanja;³

Za razliku od konvencija, ugovorna tijela Ujedinjenih nacija, kao što je Komitet za eliminaciju diskriminacije protiv žena, na nešto detaljniji način regulišu pitanje sankcija u predmetima

---

¹ Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima (UDHR); Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima (ICCPR) ponavlja formulaciju iz Univerzalne deklaracije i u članu 26. utvrđuje da: „Sva su lica jednaka pred zakonom i imaju pravo, bez ikakve diskriminacije, na jednaku zakonsku zaštitu. Zakon treba da zabrani svaku diskriminaciju i da garantuje svim licima jednaku i djelotvornu zaštitu protiv diskriminacije bilo na osnovu rase, boje kože, spola, jezika, vjere, političkog i drugog mišljenja, nacionalnog i društvenog porijekla, imovine, roda ili bilo koje druge okolnosti“; Međunarodni pakt o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima (ICESCR), Konvencija o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije (CERD); Konvencija o ukidanju svih oblika diskriminacije žena (CEDAW); Konvencija koja se odnosi na diskriminaciju u pogledu zapošljavanja i zanimanja (ILO-C-111); Konvencija o zaštiti prava radnika migranata i članova njihovih porodica; Konvencija o pravu djeteta (CRC); Konvencija o pravima osoba sa invaliditetom i Konvencija UNESCO-a protiv diskriminacije u oblasti obrazovanja.

² Član 2. stav (b) i (c)

³ Član 11. stav 2.(a)

diskriminacije. Ovaj Komitet u svojoj Opštoj preporuci br. XXVIII navodi da država ima obavezu da

obezbjedi da se u zakonodavstvu...predvide odgovarajući pravni lijekovi za žene koje su diskriminirane...u takve lijekove treba da spadaju različiti oblici odštete, kao što je novčana naknada, povraćaj u prethodno stanje, rehabilitacija i vraćanje u prvobitno stanje (može biti da je u pitanju i vraćanje na isto radno mjesto), mjere koje omogućavaju satisfakciju oštećenog kao što su javna izvinjenja, javna komemoracije i garantovanje da se nešto neće ponoviti; izmjene relevantnih propisa i prakse; i da se pred pravdu izvedu oni koji krše ženska ljudska prava.⁴

Isto tijelo u Opštoj preporuci broj XXXIII zahtijeva da država

...obezbjedi adekvatne i blagovremene pravne lijekove zbog diskriminacije žena i da osigura da žene imaju pristupa svim dostupnim sudskim i ne-sudskim pravnim lijekovima. Takvi pravni lijekovi treba da su adekvatni, efikasni, blagovremeni, sveobuhvatni i proporcionalni težini pretrpljene štete. Oni treba da obuhvate, gdje je to moguće, restituciju (povraćaj u pređašnje stanje), kompenzaciju (bilo novčanu, u vidu robe ili usluga) i rehabilitaciju (medicinsku, psihološku njegu i druge socijalne usluge). Naknada štete u građanskom postupku ne isključuje istovremenu mogućnost izricanja krivičnih sankcija. Država takođe ima obavezu da uzme u obzir sve obaveze žene vezane za pružanje njege i obavljanje kućnih poslova kod utvrđivanja adekvatne naknade za štetu u građanskim, krivičnim, upravnim ili drugim postupcima. Država bi trebalo da osnuje poseban fond namijenjen ženama u situacijama kada pojedinci ili tijela koja su odgovorna za kršenje njihovih ljudskih prava ne žele ili nisu u mogućnosti da naknade prouzrokovanu štetu.

U slučajevima seksualnog nasilja u toku ili nakon konflikta, država treba da...usvoji zakone kojima se obezbjeđuju adekvatne sankcije, u skladu sa standardima ljudskih prava i da preduzme mjere na reparaciji u uskoj saradnji sa udruženjima žena i civilnim društvom,⁵ kao i da...osigura da se vansudske mjere naknade kao što su javna izvinjenja, memorijalna obilježavanja i garancije prevencije od strane komisija za istinu, pravdu i pomirenje ne koriste kao zamjena za istrage i krivično gonjenje...kao i da odbaci mogućnost amnestije ili zastare za rodno-zasnovano kršenje ljudskih prava u kontekstu konflikta.⁶

Komitet za ukidanje rasne diskriminacije smatra da je veoma često potcijenjen stepen do koga postupci rasne diskriminacije i napadi na rasnoj osnovi štete sposobnosti oštećene osobe da sagleda svoju sopstvenu vrijednost i svoj ugled. U Opštoj preporuci XXVI, koja se odnosi na član 6 Konvencije o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije

Komitet obavještava države ugovornice da...pravo na pravednu i adekvatnu odštetu i zadovoljenje za bilo koju štetu nanijetu takvom diskriminacijom, oličeno

⁴ Committee on the Elimination of Discrimination against Women *General recommendation No. 28 on the core obligations of States parties under article 2 of the Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women*, CEDAW, /C/GC/28, 16 decembar 2010. godine

⁵ Vidi *Nairobi Declaration on Women's and Girls' Right to a Remedy and Reparation*.

⁶ CEDAW, /C/GC/33, 30. avgust 2015, član 19.

*u čl. 6 Konvencije, nije nužno obezbijedeno samo kažnjavanjem počinioca djela diskriminacije. Sudovi i ostala kompetentna tijela bi istovremeno trebalo da razmotre određivanje finansijske kompenzacije za štetu, materijalnu ili moralnu, koju pretrpi žrtva, kad god je to primjereno.*⁷

U Opštoj preporuci broj VII Evropske komisije protiv rasizma i netolerancije (ECRI) navodi se:

*Zakonom treba previdjeti djelotvorne, proporcionalne i odvraćajuće sankcije za slučajeve diskriminacije. Te sankcije trebaju uključivati naknadu i materijalne i moralne štete žrtvama.*⁸

Direktive o jednakosti Evropske unije jasno nalažu obavezu državama članicama da predvide sankcije za povrede odredaba direktiva i da preduzmu sve neophodne mjere kako bi se odredbe o ravnopravnosti sadržane u direktivama u potpunosti provele. Slično prethodno navedenim formulacijama, član 35 preambule Direktive 2006/54/EC spominje *efektivne, proporcionalne i odvraćajuće sankcije*, član 18 spominje *kompenzaciju ili reparaciju*, a član 25 uvodi pojam *kazne*. Član 15 Direktive 2000/43/EC i član 17 Direktive 2000/78/EC pominje *sankcije i kompenzaciju*. Nedavno je Sud pravde Evropske unije dao smjernice oko adekvatne sankcije u predmetima diskriminacije. U predmetu iz 2013. godine⁹ Luksemburški sud je primijetio da se:

čisto simbolična sankcija ne može posmatrati kao kompatibilna sa zahtjevom korektne i adekvatne primjene principa nediskriminacije i da ovaj zahtjev treba da ispuni svaki pravni lijek posebno.

Povodom pitanje polne diskriminacije u kontekstu jednakosti plata, Evropski sud pravde je u predmetu *von Colson i Kamann*¹⁰ utvrdio da:

princip efikasnosti podrazumijeva da domaće zakonske procedure moraju biti adekvatne da ispune cilj Direktive¹¹, da moraju garantovati stvarnu i efektivnu sudsku zaštitu¹² i da imaju stvaran i odvraćajući efekat na poslodavca.¹³ Štaviše, ako je naknada štete predviđena kao tužbeni zahtjev, ona u svakom slučaju mora biti adekvatna u odnosu na pretrpljenu štetu.¹⁴

Povelja Evropske unije o temeljnim pravima garantuje svim državljanima i stanovnicima Evropske unije pravo na efikasan pravni lijek. Članom 47 Povelje propisano je da

svako, kome su povrijeđena prava i slobode garantovani pravom Unije, ima pravo na djelotvoran pravni lijek...pred zakonom prethodno uspostavljenim nezavisnim i

⁷ 1399. Sjednica, 24 mart 2000. godine, član 2.

⁸ ECRI General Policy Recommendation no VII, član 12.

⁹ Evropski sud pravde, *Asociatia ACCEPT vs Consiliul National pentru Combaterea Discriminari*, C-81/12 (Asociatia ACCEPT)

¹⁰ C-14/83, *Von Colson and Kaman*.

¹¹ Ibid, para 18

¹² Ibid, para 23

¹³ Ibid, para 23

¹⁴ Ibid, para 23

nepristrasnim sudom...kao i pravo na besplatnu pravnu pomoć, kada je takva pomoć neophodna radi osiguravanja pristupa pravosuđu.

Član 13 Evropske konvencije o ljudskim pravima i osnovnim slobodama sadrži sličnu obavezu država u pogledu obezbijedenja efikasnog pravnog lijeka i nezavisnog zakonom osnovanog suda.

Da ovo pravo ima poseban značaj u predmetima diskriminacije sud je potvrdio u predmetu *Danilenkov protiv Rusije*¹⁵ iz 2009. godine, u kojem radnik, koji je otpušten zbog sindikalnih aktivnosti, nije uspio sa tužbom za diskriminaciju protiv preduzeća. Sud u Strazburu utvrdio je da zakonska zaštita od diskriminacije u Rusiji nije adekvatna, jer je od tužioca zahtjevano da dokaže krivicu tužene strane, zbog čega je Rusija povrijedila ugovornu obavezu koja se odnosi na efikasan i dostupan pravni lijek. U predmetu *Garcia Mateos protiv Španije*,¹⁶ Sud je našao povredu člana 6. zajedno sa članom 14. Konvencije o ljudskim pravima i osnovnim slobodama, pošto Španija nije obezbijedila pravni lijek radniku koji je bio žrtva diskriminacije na osnovu pola.

Analizom međunarodnih standarda dolazimo, dakle, do zaključka da je zbog sve većih izazova u ostvarivanju stvarne ravnopravnosti došlo do redefinisavanja i evolucije pojma „sankcije“, tako da ovaj koncept ne samo da obuhvata kaznene ili retributivne mjere u najužem smislu tih riječi, nego takođe obuhvata sredstva pravne zaštite kojima se obezbjeđuje naknada, pomoć i podrška žrtvama diskriminacije i kojima se ova pojava tretira sa šireg društvenog aspekta.

Zajednički zahtjev organa Ujedinjenih nacija, Evropske unije i Savjeta Evrope u pogledu antidiskriminacijske zaštite je da sankcije moraju biti „efikasne, proporcionalne i odvraćajuće“, da žrtve treba da imaju na raspolaganju građanske, krivične i upravne postupke zbog povrede ravnopravnosti kao ličnog prava, ali i kao društvenog dobra, da svrha ovih sankcija treba da bude prestanak diskriminacije, povratak u pređašnje stanje, adekvatna naknada za pretrpljenu štetu uključujući i nematerijalnu, kao i za izgubljenju dobit, te sistematska podrška žrtvama kroz različite aktivnosti ili politike kojima država spriječava diskriminaciju u budućnosti.

Različiti koncepti ravnopravnosti, različite pravne kulture i različit nivo uključenosti pojedinih država doveli su do različitih institucionalnih rješenja i pristupa u praksi.

UPOREDNA PRAVNA RJEŠENJA

Praktična rješenja prisutna u Evropskoj uniji i zemljama regiona pokazuju da se povreda ravnopravnosti prvenstveno tretira kao povreda ličnog prava zbog čega su najčešće predviđene građanske sankcije i to u vidu restitucije i naknade. Većina pomenutih zemalja predviđa naknadu materijalne i nematerijalne štete u predmetima diskriminacije, koje se obično izriču za prethodno pretrpljenu povredu, dakle reaktivnog su karaktera i u postupku koji provodi sud prema opštim pravilima za vanugovornu (deliktnu) odgovornost za štetu.¹⁷ Primjećuje se da veliki broj zemalja ne propisuje ograničenje do kojeg iznosa se može dosuditi naknada štete, pa je npr. najveći dosuđeni iznos u Češkoj Republici bio 9.259 eura, a prosječna naknada u Finskoj iznosi 5.500 eura.¹⁸ U

¹⁵ *Danilenkov vs Russia*, ECtHR 30/07/2009, Application no 67336/01.

¹⁶ *Garcia Mateos vs Spain*, ECtHR 19/02/2013, Application no 38285/09.

¹⁷ BJR Makedonija, Hrvatska, Slovenija, Danska, Francuska, Grčka, Mađarska, Luksemburg, Holandija, Poljska, Portugal, Rumunija i Slovačka.

¹⁸ *Aaltonen et al.* str. 42, Studija Ministarstva unutrašnjih poslova Finske iz 2013. godine, dostupno na www.intermin.fi/julkaisu/132013?docID=44691, citirano u Romanita Iordache, Iustina Ionescu, *Discrimination and its Sanctions – Symbolic vs. Effective Remedies in European Anti-discrimination Law*, *European Anti-Discrimination Law Review*, novembar 2014, broj 19, str. 14.

Španiji, novčana naknada za žrtve diskriminacije je dostupna samo u oblasti radnih odnosa i to po svim osnovama diskriminacije, kao i na osnovu invaliditeta u svim oblastima.¹⁹

U pogledu regulisanja *Actio popularis*, najčešće prisutno je ono rješenje prema kojem treća lica koja učestvuju u parnicama za zaštitu od diskriminacije, kao npr. nevladine organizacije ili sindikati, ne mogu postavljati zahtjev za naknadu štete ako ne postoji jasno identifikovana žrtva diskriminacije i ovlaštenje za zastupanje.²⁰ U zemljama gdje antidiskriminacijsko zakonodavstvo predviđa izricanje novčanih kazni, propisano je da takve kazne izriče sud, tijelo za zaštitu jednakosti ili specijalizovane agencije, a samo sudovi imaju nadležnost za izricanje novčanih kazni za slučajeve diskriminacije koji se mogu karakterisati kao prekršaji.²¹ Zahtjev za efikasnim pravnim lijekom obuhvata i mjere proaktivnog karaktera, koje nemaju novčani karakter nego podrazumijevaju različita pravna sredstva kojima se nastoji poboljšati položaj ugroženih grupa i kojima se uvode određena sistematska rješenja.²² Ova pravna sredstva imaju za cilj ne samo da odgovore na povredu koju je žrtva pretrpjela, nego i da stvore uslove za sprečavanje diskriminacije u budućnosti, putem različitih metoda koje uključuju izmjene propisa, edukacije i aktivnosti podizanja svijesti.²³

SREDSTVA ZAŠTITE OD DISKRIMINACIJE U BOSNI I HERCEGOVINI

Već smo naglasili da je pravo na nediskriminaciju jedno od osnovnih ljudskih prava i osnov ostvarivanja svih drugih ljudskih prava i sloboda. Stoga je zabrana diskriminacije definisana brojnim međunarodnim dokumentima o ljudskim pravima, te je ugrađena u savremene demokratske pravne sisteme kao jedan od osnovnih ustavnih principa.²⁴ Zabrana diskriminacije predstavlja ideal

¹⁹ Spain, Royal Legal Decree 1/1995, Workers' Staute, dostupno na http://www.ilo.org/dyn/eplex/termmain.showCountry?p_lang=en&p_country_id=18, posjećeno 25.07.2016. godine.

²⁰ Ovakvo pravilo prisutno je u Austriji, Bugarskoj, Hrvatskoj, Kipru, Češkoj Republici, Estoniji, Finskoj, BJR Makedoniji, Francuskoj, Njemačkoj, Grčkoj, Islandu, Lihtenštajnu, Litvaniji, Norveškoj, Poljskoj, Rumuniji, Slovačkoj, Sloveniji, Španiji, Švedskoj, Turskoj i Ujedinjenom Kraljevstvu. *Supra* 18, str. 15.

²¹ Na Kipru, postoji razlika u visini novčane kazne zavisno od toga da li je kaznu izrekao sud ili tijelo za zaštitu ravnopravnosti. Cyprus, *the Equal Treatment (Racial or Ethnic Origin) Law No 59(I)/2004* od 31.03.2004. godine. U Estoniji, novčane kazne za prekršaje diskriminacije idu do 1.600 eura; *Krivični zakon Estonije*, član 44 i 47. Grčki krivični sudovi izriču kazne od 1.000 do 5.000 eura (član 16 *Zakona o zabrani diskriminacije u Grčkoj*), a Upravni sudovi u Makedoniji mogu izreći kazne od 400 do 1000 eura, što je značajan iznos u poređenju sa prosječnim primanjima. Novčane kazne izrečene u krivičnom postupku zbog povrede ravnopravnosti u Francuskoj iznose maksimalno 75.000 eura, a slovenački *Akt o primjeni principa ravnopravnosti* propisuje različite kazne zavisno od počinioca, gdje visina kazne zavisi od težine povrede i stepena krivice (član 26 Akta).

²² De Schutter, Olivier, „Three Models of Equaility and European Anti-discrimination Law,“ in *Northern Ireland Legal Quarterly*, vol. 57, No. 1, 2007.

²³ Sudovi u Ujedinjenom Kraljevstvu ili u Irskoj mogu naložiti proaktivne mjere koje obuhvataju zabranu segregacije u školama, izmjenu procedure zapošljavanja, analizu diverziteta, usvajanje podzakonskih akata sa ciljem eliminacije diskriminacije ili dužnost organizovanja obuke o ravnopravnosti. U Češkoj Republici, Njemačkoj, Mađarskoj, BJR Makedoniji, Irskoj, Portugalu i Rumuniji sudovi mogu narediti poništavanja ili suspenziju licenci za obavljanje djelatnosti, prekid finansiranja iz budžeta ili zabranu učešća na javnim tenderima, kao npr. u Italiji.

²⁴ “Oslanjajući se na poštovanje ljudskog dostojanstva, slobode i jednakosti...” (Preambula Ustava BiH). Već u prvoj alineji Ustava BiH definisano je kako se cjelokupan društveni sistem BiH zasniva na poštivanju ljudskog dostojanstva, slobodi i jednakosti, kao osnovnim i centralnim društvenim vrijednostima. Nadalje, član II/4 Ustava BiH, kao jedan od osnovnih principa u ostvarivanju ljudskih prava i sloboda predviđenih u ovom članu i u međunarodnim sporazumima pobrojanim u Aneksu I Ustava BiH, navodi princip nediskriminacije. Međunarodni sporazumi iz Aneksa I Ustava BiH će se direktno primjenjivati u BiH, a direktna primjena i prioritet nad ostalim zakonima predviđen je i u pogledu primjene Evropske konvencije za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda, kako je predviđeno članom II/2 Ustava BiH. (Tekst Ustava BiH dostupan na:

http://www.msb.gov.ba/PDF/USTAV_BOSNE_I_HERCEGOVINE_bos%282%29.pdf (07.05.2015.)) Napomena: Ustav BiH nije objavljen u službenim glasnicima u BiH. Slične odredbe mogu se naći u članu 23. njemačkog Osnovnog zakona (ustava) i članu 11. Lisabnoskog Sporazuma EU (EU Treaty). Na tragu istog konceptualnog pristupa (ideje), Lisaboski Sporazum propisuje: “*Human dignity is inviolable. It must be respected and protected*” (the Art. 1 of the Charter of Fundamental Rights of the European Union), a njemački Osnovni zakon izričito promulgira sljedeće: “*The German people therefore acknowledge inviolable and inalienable human rights as the basis of every community, of peace and of justice in the world*” which “*shall bind the legislature, the executive and the judiciary as directly applicable law*” (the Art. 1 of the German Basic Law of 1949).

modernog društva koje teži ka ostvarivanju principa jednakosti i ravnopravnosti u svim sferama društvenog života.

Poštujući međunarodne standarde i principe, kao i iskustva i normativna rješenja naprednih uporednih zakonodavstava, posljednjih nekoliko godina moguće je pratiti tendenciju razvoja bosanskohercegovačkog antidiskriminacijskog zakonodavstva. Jedan od najznačajnijih propisa u ovoj oblasti svakako je Zakon o zabrani diskriminacije BiH donesen 2009. godine.²⁵ Ovim Zakonom je razrađen je materijalno-pravni i procesno-pravni okvir za suzbijanje pojave diskriminacije u BiH, koji je prije toga normiran i sankcionisan respektivnim međunarodnim standardima ljudskih prava i sloboda i ustavnim načelima, koji u Bosni i Hercegovini predstavljaju *ius cogens*.²⁶

POSTUPCI ZA ZAŠTITU OD DISKRIMINACIJE

Zakon o zabrani diskriminacije BiH predviđa nekoliko postupaka za zaštitu od diskriminacije, i to: postupak pred Institucijom ombudsmena za ljudska prava BiH, sudske postupke i upravne postupke.

- Postupak pred Institucijom ombudsmena

Ombudsmen za ljudska prava BiH u okvirima svojih nadležnosti zaprima pojedinačne i grupne žalbe u vezi s diskriminacijom, podnosiocima žalbi daje potrebna obavještenja o njihovim pravima i obavezama, kao i načinima zaštite u slučajevima diskriminacije, provodi potrebna istraživanja, daje mišljenja i preporuke u svrhu suzbijanja diskriminacije, pokreće postupke za zaštitu od diskriminacije i u njima učestvuje, te obavlja brojne druge aktivnosti u skladu sa Zakonom.²⁷ Značaj postupka za zaštitu od diskriminacije pri ovoj Instituciji leži u činjenici da je ovaj postupak mnogo pristupačniji žrtvama diskriminacije u odnosu na sudski i upravni postupak, jer je vrlo jednostavan i u konačnici besplatan. Ipak, postavlja se pitanje njegove djelotvornosti, budući da praksa nije pokazala željene i očekivane rezultate povodom ovog mehanizma zaštite žrtava diskriminacije, a što se najčešće povezuje s nedostatkom ljudskih i finansijskih resursa, nedostatkom izgrađene sudske prakse, osporavanjem autoriteta Institucije, kao i drugim razlozima.

U okviru institucije Ombudsmena za ljudska prava Bosne i Hercegovine djeluje poseban Odjel za eliminaciju svih oblika diskriminacije čiji je cilj da kroz preporuke i ostale odluke ukazuje odgovornim institucijama i službama na faktore koji onemogućavaju ravnopravan zakonski tretman prema svim građanima BiH i predlaže odgovarajuće mjere za efikasnu pravnu intervenciju usmjerenu na zaštitu prava građana. Postupak za zaštitu od diskriminacije pred Institucijom ombudsmena pokreće se podnošenjem žalbe a svaka fizička ili pravna osoba koja tvrdi da ima legitiman interes može se obratiti Instituciji ombudsmena bez ikakvih ograničenja. Rad Institucije ombudsmena po žalbi je besplatan za osobe koje joj se obrate, a žalba Ombudsmenu ili njena intervencija neće povući bilo kakve krivične, disciplinske ili druge sankcije za podnosioca žalbe kao ni bilo kakvu neugodnost ili diskriminaciju za njega. Rok za podnošenje žalbe Instituciji

---

²⁵ Zakon o zabrani diskriminacije BiH, „Službeni glasnik BiH“, br. 59/09.

²⁶ O materijalno-pravnim i procesnim pretpostavkama za zaštitu od diskriminacije u BiH, vidi više u: Reljanović, Mario, *Antidiskriminacioni okvir u Bosni i Hercegovini i zemljama Evropske unije*, 8. naučni skup sa međunarodnim učešćem Sinergija 2011., Univerzitet Sinergija, Beograd 2001., str. 235-243. Posebne odredbe o zabrani diskriminacije ugrađene su i u druge oblasti zakonodavstva: ravnopravnost polova, zaštita potrošača, zdravstvena zaštita, obrazovanje, radni odnosi, obligacioni odnosi itd.

²⁷ Član 7., stav 2., Zakon o zabrani diskriminacije BiH.

ombudsmena je 12 mjeseci nakon pojave činjenica, događaja ili odluka na koje se stranka žali, a izmjenama Zakona iz jula 2016. godine ovaj rok je produžen na 3 godine. Organi i tijela vlasti obavezni su Ombudsmenu pružati pomoć u vršenju istrage, a Ombudsmen može izdati preporuke nadležnim organima i tijelima za otklanjanje povreda ljudskih prava sa prijedlogom konkretnih mjera. Organi i tijela vlasti koji dobiju preporuke dužni su u ostavljenom roku pismeno odgovoriti ombudsmenu o realizaciji preporuka u roku koji im je ostavljen. U slučaju nepostupanja određenog organa ili tijela vlasti po preporuci Ombudsmena, o tome se prethodno ukazuje višem nadležnom organu, a potom, u specijalnom i godišnjem izvještaju o rezultatima aktivnosti Ombudsmena, koji se upućuje Parlamentarnoj skupštini BiH, Parlamentu FBiH, Narodnoj skupštini RS-a i Predsjedništvu BiH. Zakonom o zabrani diskriminacije, nadležnost Ombudsmena Bosne i Hercegovine proširena je i na privatni sektor, a institucija Ombudsmena može pokrenuti prekršajni postupak za povrede ovog Zakona, u kojem sud izriče novčane kazne do 10.000 KM za odgovorno pravno ili fizičko lice.

- Upravni postupak

Upravni postupak za zaštitu od diskriminacije je moguće pokrenuti kada je diskriminacija izvršena nekim djelovanjem ili propuštanjem uprave, odnosno donošenjem određenog upravnog akta. Upravni postupak se vodi prema opštim pravilima upravnog procesnog prava²⁸ i po svojoj prirodi je komplementaran sudskom postupku.²⁹ Pokretanje upravnog postupka ima za cilj poništenje diskriminatornog upravnog akta, čime se ne dira u pravo žrtve diskriminacije da pokrene i sudski postupak, kojim će se utvrditi postojanje diskriminacije, pretrpljena šteta i način restitucije ili naknade.³⁰ Navedeno implicira da je moguće da se po istom predmetu istovremeno vode dva postupka: jedan koji se tiče prava zbog kojeg je pokrenut upravni postupak i, drugi, koji se tiče sudske zaštite od diskriminacije.³¹

- Sudski postupak prema Zakonu o zabrani diskriminacije

Sudski postupak za zaštitu od diskriminacije pokreću se posebnim tužbama koje su predviđene Zakonom o zabrani diskriminacije BiH, i to: tužbom za utvrđivanje diskriminacije, tužbom za zabranu ili otklanjanje diskriminacije, tužbom za naknadu štete, tužbom radi objavljivanja presude kojom se utvrđuje postojanje diskriminacije.³² Navedeni postupci pokreću se, vode i okončavaju prema pravilima parničnog postupka.³³ Ipak, sudski postupci za zaštitu od diskriminacije imaju svoje specifičnosti definisane Zakonom o zabrani diskriminacije BiH, čime se odstupa od opštih

²⁸ Zakon o upravnom postupku BiH, „Službeni glasnik BiH“, br. 29/02, 12/04, 88/07, 93/07 i 41/13, Zakon o upravnom postupku F BiH, „Službene novine F BiH“, br. 2/98 i 48/99, Zakon o opštem upravnom postupku RS, „Službeni glasnik RS“, br. 13/02, 87/07 i 50/10 i Zakon o upravnom postupku BD BiH, „Službeni glasnik BD BiH“, br. 03/00, 05/00, 09/02, 08/03, 08/04, 25/05, 08/07, 10/07, 19/07, 2/08, 36/09 i 48/11.

²⁹ Zakon o parničnom postupku F BiH, „Službene novine F BiH“, br. 53/03, 73/05 i 19/06, Zakon o parničnom postupku RS, „Službeni glasnik RS“, br. 58/03, 85/03, 74/05, 63/07 i 49/09 i Zakon o parničnom postupku BD BiH, „Službeni glasnik BD BiH“, br. 08/09, 52/10 i 27/14.

³⁰ Član 11., Zakon o zabrani diskriminacije BiH.

³¹ Vehabović, Faris, Izmirlija, Midhat, Kadribašić, Adnan, *Komentar Zakona o zabrani diskriminacije sa objašnjenjima i pregledom prakse u uporednom pravu*, Centar za ljudska prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2010., str. 98.

³² Član 12., stav 1., Zakon o zabrani diskriminacije BiH.

³³ Član 12., stav 4., Zakon o zabrani diskriminacije. Osim parničnog postupka, u određenim slučajevima diskriminacije se može pokrenuti i krivični postupak onda kada se određeno diskriminatorno postupanje smatra krivičnim djelom.

pravila parničnog postupka, a stepen zaštite žrtava diskriminacije podiže na viši nivo i osigurava efikasnost zaštite putem ovog mehanizma.

SPECIFIČNOSTI SUDSKOG POSTUPKA ZA ZAŠTITU OD DISKRIMINACIJE

- Hitnost u postupanju

Jedna od osnovnih specifičnosti sudskih postupaka za zaštitu od diskriminacije jeste hitnost u postupanju. Zakon o zabrani diskriminacije BiH obavezuje sud i druga tijela da u postupcima za zaštitu od diskriminacije postupaju hitno, osiguravajući da se svi navodi o diskriminaciji što prije ispituju.³⁴ To znači da takvi postupci imaju prednost u postupanju u odnosu na postupke koji prema propisima nemaju karakter hitnosti. Razlog za uvođenje principa hitnog rješavanja u ovim postupcima pronalazi se u vrijednosti zaštićenog prava u postupku zaštite od diskriminacije, a to su prava koja su prevashodno egzistencijalne prirode, te je njegovo uvođenje time potpuno opravdano. Obaveza hitnog postupanja podrazumijeva skraćenje sudskih rokova, ali i skraćenje razmaka između ročišta, uz rezervu da strankama ipak treba ostaviti dovoljno vremena za preduzimanje procesnih radnji, ali ipak samo onoliko koliko je prema datim okolnostima nužno za preduzimanje konkretne procesne radnje.³⁵

- Objektivna kumulacija tužbenih zahtjeva

Zakon o zabrani diskriminacije BiH nadalje predviđa mogućnost se u jednoj tužbi može zajedno kumulirati više antidiskriminacijskih zahtjeva, onda kada se zahtjevi zasnivaju na istom činjeničnom i pravnom osnovu, kada su u međusobnoj vezi, te kada je isti sud stvarno nadležan za svaki od zahtjeva.³⁶ Tako tužilac može samo tražiti da se utvrdi postojanje diskriminacije, ali isto tako može podnijeti tužbu u kojoj će sa zahtjevom za utvrđenje diskriminacije kumulirati zahtjev za zabranu buduće diskriminacije, zahtjev za uklanjanje posljedica diskriminacije, zahtjev za naknadu štete i zahtjev za objavu presude. Ovakva zakonska odredba ima puno opravdanje ukoliko uzmemo u obzir da samo utvrđivanje postojanja diskriminacije ne pruža i adekvatan stepen zaštite od takvih postupanja, pa tek kumulacijom nekih od navedenih zahtjeva ovaj mehanizam ostvaruje potpunu zaštitnu svrhu.

- Teret dokazivanja

Pod uticajem prvenstveno evropskog zakonodavstva,³⁷ fokusiranje na teret dokazivanja (*onus probandi*) u postupcima za zaštitu od diskriminacije nesumnjivo je jedan od načina za poboljšanje provođenja principa jednakosti i ravnopravnosti, kao i način poboljšanja zaštite u slučajevima kada ovi principi budu prekršeni. Iskustva uporednih pravnih sistema su pokazala kako je pitanje

³⁴ Član 12., stav 2., Zakon o zabrani diskriminacije BiH.

³⁵ Vehabović, Faris, Izmirlija, Midhat, Kadribašić, Adnan, *Komentar Zakona o zabrani diskriminacije sa objašnjenjima i pregledom prakse u uporednom pravu*, Centar za ljudska prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2010., str. 103.

³⁶ Član 12., stav 3., Zakon o zabrani diskriminacije BiH.

³⁷ Direktiva Vijeća 97/80/EZ od 15. decembra 1997. g. o teretu dokazivanja u slučajevima diskriminacije na osnovu pola, OJ L 014, 20.01.1998. i Dopunska Direktiva Vijeća 52/1998/EZ, OJ L 205, 22.07.1998., te slijedeće direktive izvornih naziva: Council Directive 2000/43/EC of 29 June 2000 implementing the principle of equal treatment between persons irrespective of racial or ethnic origin, OJ L 180, 19.07.2000., Council Directive 76/207/EEC of 9 February 1976 on the implementation of the principle of equal treatment for men and women as regards access to employment, vocational training and promotion, and working conditions, OJ L 39, 14.02.1976. i dr.

dokazivanja u slučajevima diskriminacije ključni problem uspješnog provođenja antidiskriminacijskih propisa.³⁸

U postupcima za zaštitu od diskriminacije se odstupa od standardnog pravila o teretu dokazivanja u parničnim postupcima, prema kojem je na onom koji tuži da i dokazuje navode svoje optužbe.³⁹ Naime, prema Zakonu o zabrani diskriminacije BiH, žrtva eventualne diskriminacije je dužna samo učiniti vjerovatnim da je do diskriminacije došlo, a izvršilac eventualne diskriminacije je dužan dokazati da diskriminacije nije bilo.⁴⁰ Standard vjerovatnosti koji je tužilac dužan dokazati podrazumjeva dokazanost činjenice da je došlo do njegovog stavljanja u nepovoljniji položaj, te da bi bilo moguće da je do toga došlo zbog direktne ili indirektno diskriminacije kojoj je bio izložen. Dakle, vjerovatnost postoji ukoliko se u sudskom postupku odluka o postojanju diskriminacije čini izglednijom od odluke da diskriminacije nije bilo, a ti izgledi se zasnivaju na dokazima na kojima se zasniva postojanje vjerovatnosti da je došlo do diskriminacije. S druge strane, ukoliko tuženi sa određenim stepenom sigurnosti ne dokaže da diskriminacije nije bilo, sud je dužan utvrditi da je pravo na jednako postupanje povrijeđeno (*in dubio pro discriminatione*). Na ovaj način je ukinuto neprikosnoveno pravilo da onaj ko nešto tvrdi to mora i da dokaže.

Nekoliko je razloga zbog kojih je evropski zakonodavac nametnuo, a domaći uveo u svoje zakonodavstvo pravilo o obrnutom teretu dokazivanja u postupcima za zaštitu od diskriminacije:

1. osnovni razlog jeste poboljšanje položaja žrtve eventualne diskriminacije koja se smatra slabijom stranom u ovom postupku. Ovim pravilom se žrtva diskriminacije na određeni način motiviše da pokrene postupak za zaštitu od diskriminacije, jer bi u protivnom dokazivanje diskriminacije moglo predstavljati osnovnu prepreku za donošenje odluke o pokretanju postupka zaštite uopšte i,

2. Pravilom o obrnutom teretu dokazivanja osigurava se pristup informacijama kao izraz principa procesne jednakosti stranaka, jer žrtva diskriminacije u pravilu nema pristup važnim informacijama koje su uticale na diskriminatorne radnje, jer se često radi o skrivenim motivima tuženog ili o neobjavljenoj politici poslodavca ili državnog tijela, pa je i to jedan od razloga za uvođenje ovog pravila o teretu dokazivanja.⁴¹

Sve navedeno direktno doprinosi pružanju efikasne pravne zaštite žrtvama nejednakog postupanja.

Mada se cjelokupno procesno pravo u BiH zasniva na principu slobodne ocjene dokaza, osim što je ustanovio pravilo o obrnutom teretu dokazivanja u antidiskriminacijskim postupcima, Zakon o zabrani diskriminacije BiH izričito omogućava da se statistički i drugi podaci koriste u svrhu dokazivanja same diskriminacije.⁴² Ova mogućnost je u direktnoj vezi sa poteškoćama u pristupu informacijama žrtava diskriminacije. Naime, kako je već napomenuto, žrtvi diskriminacije često nije moguće dokazati određene činjenice zbog nedostupnosti dokaza. Zbog toga Zakon predviđa mogućnost korištenja statističkih podataka i podataka pohranjenih u baze podataka koje su, u najvećem broju slučajeva, žrtvi nedostupne, jer se najčešće ovi podaci čuvaju kod državnih organa i njihova tajnost je garantovana zakonom.⁴³ Upravo zbog toga se posebno i ističe obaveza tužioca da

---

³⁸ O teretu dokazivanja u *common law*-u vidjeti opširno u: J. P. McBaine, *Burden of Proof: Degrees of Belief*, California Law Review, Volume 32, Issue 3, 1944, str. 242-268. O težini dokazivanja u postupcima za zaštitu od diskriminacije, kao i praksi evropskih sudova u ovoj oblasti, vidi više: Roriv, Izabel, *Dokazivanje slučajeva diskriminacije, Uloga situacionog testiranja*, Center for equal rights, Strategic thinking on equality and mobility, Regionalni centar za manjine, Beograd, 2009.

³⁹ Član 126., Zakon o parničnom postupku F BiH.

⁴⁰ Član 15., Zakon o zabrani diskriminacije BiH.

⁴¹ Vidjeti koncepciju obrnutog tereta dokazivanja u kanadskom pravu u predmetu: *R v Oakes* [1986] 1 S.C.R. 103.

⁴² Član 15., stav 2., Zakon o zabrani diskriminacije BiH.

⁴³ Npr., ukoliko tužilac dokaže da je statistički značajan broj žena u određenom preduzeću zaposlen na određeno vrijeme, dok je statistički značajan broj muškaraca u istom preduzeću zaposlen na neodređeno vrijeme, teret dokaza prebacuje se na poslodavca koji mora dokazati da takva praksa zapošljavanja proizilazi iz objektivnih faktora koji nisu ni u kakvoj vezi sa polom kao osnovom diskriminacije.

svoje tvrdnje učini vjerovatnim ukazivanjem na mogućnost pribavljanja relevantnih informacija koje bi dokazale njegove tvrdnje.

- Učešće trećih lica

Zakonom o zabrani diskriminacije BiH predviđena je i mogućnost sudjelovanja u sudskom ili upravnom postupku na strani tužioca svim udruženjima, organizacijama, tijelima, ustanovama, udruženjima ili drugim licima koja se u okviru svojih djelatnosti bave zaštitom od diskriminacije lica ili grupe lica o čijim se pravima odlučuje u postupku.⁴⁴ Radi se o svojevrsnim „prijateljima suda“, odnosno umješaćima na strani legitimnog javnog interesa, koji se u okviru svoje djelatnosti bave zaštitom prava na jednako postupanje u odnosu na grupe lica o čijim pravima se raspravlja u postupku. To znači da bi se kao umješaći u postupku mogle pojaviti sve organizacije civilnog društva koje se bave zaštitom interesa onih grupa koje su na određeni način diskriminirane u društvu (npr. udruženja za zaštitu prava homoseksualaca, žena, nacionalnih ili etničkih manjina, penzionera i sl.). Tako bi legitiman interes zasigurno imale različite organizacije koje se bave pitanjima ljudskih prava i zaštitom od diskriminacije. Specifičnost ove odredbe je u tome što sud može dozvoliti miješanje treće strane samo uz pristanak onoga na čijoj strani se treća strana želi umiješati. Protivljenje ima karakter apsolutne zabrane, te sud u tom slučaju nema nikakva diskreciona ovlaštenja.⁴⁵ Osim toga, izričito je propisano da treća strana, bez obzira na ishod parnice, sama snosi troškove svog učešća u parnici.⁴⁶

- Kolektivna tužba (kolektivno suparničarstvo)⁴⁷

S obzirom na interese koji se mogu istovremeno ticati većeg broja ljudi, odnosno određene grupe ljudi, kao npr. etnički, obrazovni, potrošački, ekonomski, ekološki i drugi interesi, Zakonom o zabrani diskriminacije BiH je propisano da udruženja, tijela, ustanove ili druge organizacije koje imaju opravdani interes za zaštitu određene grupe lica ili se u okviru svojih djelatnosti bave zaštitom od diskriminacije određene grupe lica, mogu podnijeti kolektivnu tužbu protiv lica koje je povrijedilo pravo na jednako postupanje, ako učine vjerovatnim da je postupanje tuženog povrijeđeno pravo na jednako postupanje većeg broja lica koja uglavnom pripadaju grupi čija prava tužilac štiti.⁴⁸ To znači da se kolektivna tužba može podnijeti protiv fizičkog ili pravnog lica koje je diskriminiralo veći broj lica, pa se ovaj oblik zaštite od diskriminacije ne može upotrijebiti ukoliko je žrtva pojedinac. Specifičnost kolektivne tužbe za zaštitu od diskriminacije ogleda se u mogućnosti da sudski postupak u svojstvu tužioca pokreću lica i organizacije koje same nisu žrtve diskriminacije, a za podnošenje tužbe im nije potreban pristanak žrtve. Ipak, da bi tužba bila dopuštena podnosilac mora učiniti vjerovatnim da je sporno postupanje tuženog moglo

⁴⁴ Član 16., stav 1., Zakon o zabrani diskriminacije BiH. Ova mogućnost predviđena je evropskim zakonodavstvom (Direktiva Vijeća 2000/78/EZ od 27. novembra 2000. godine koja uspostavlja opći okvir za jednako postupanje pri zapošljavanju i izboru zvanja, OJ L 303, 02.12. 2000.)

⁴⁵ Član 16., stav 2., Zakon o zabrani diskriminacije BiH.

⁴⁶ Član 16., stav 3., Zakon o zabrani diskriminacije BiH.

⁴⁷ Najpribližnija aproksimacija pojmu kolektivne tužbe, onako kako normirana u bosanskohercegovačkom pravu, može se naći u pravnim sistemima common law-a, u okvirima koncepcije *the class action (class suit)*, koja se drugačije naziva reprezentativna tužba (*representative action*) u kojoj je, u najširem smislu, jedna parnična stranka grupa ljudi, kolektivno zastupana od strane člana te grupe. Uporedi: Deborah R. Hensler, Nicholas M. Pace, Bonita Dombey-Moore, Beth Giddens, Jennifer Gross, Erik K. Moller, *Class Action Dilemmas: Pursuing Public Goals for Private Gain*, Santa Monica: RAND, 2000, 10–11.

⁴⁸ Član 17., Zakon o zabrani diskriminacije BiH. Vidjeti sličan pristup u holandskom pravu u članu 3:305a holandskog Građanskog zakonika.

diskriminisati već broj lica koja pretežno pripadaju određenoj grupi, koja se po prirodi stvari može povezati sa nekim od osnova.⁴⁹ Isto tako, podnosilac tužbe bi morao dokazati da ima legitimni interes za zaštitu prava te grupe, tj. dokazati da među svojim ciljevima ima ili zaštitu prava i interesa te grupe ili da se inače unutar svoje djelatnosti generalno bavi suzbijanjem diskriminacije.⁵⁰

- **Zabrana viktimizacije (i.e.: produžene diskriminacije)**

Iako se ovaj institut u domaćem pravnom sistemu ne naziva viktimizacijom, uporedna zakonodavstva često koriste ovom terminološkom odrednicom. Zabrana viktimizacije je jedna od specifičnosti sudskog postupka za zaštitu od diskriminacije. Ova zabrana je od posebnog značaja za samo pokretanje i vođenje postupaka, jer se njome pruža zaštita licima koja prijavljuju diskriminaciju ili učestvuju u samom postupku za zaštitu od diskriminacije (najčešće svjedoka u postupku).⁵¹ Sama viktimizacija nastaje kao reakcija diskriminatora i ima za svrhu da lica odustanu od postupka ili od učestvovanja u postupku, time što im se uskraćuju neka prava, tako da viktimizacija ima karakteristike prijetnje, pritiska ili osvete. Ona zapravo označava nastavak povrede ravnopravnog tretmana lica koje je prijavilo diskriminaciju ili je učestvovalo u postupku za zaštitu od diskriminacije. Zabrana viktimizacije podrazumijeva zabranu kažnjavanja ili na bilo koji način sankcionisanja ili stavljanja u nepovoljniji položaj lica koje je pokrenulo postupak u vezi sa diskriminacijom ili na neki način učestvuje u njemu.⁵² Upravo strah od ovakvih postupanja najčešći je faktor koji uzrokuje neprijavljivanje slučajeva diskriminacije, nepokretanje postupaka za zaštitu od diskriminacije ili neučestvovanje u istim. Također, kršenje obaveze zabrane viktimizacije, predstavlja i posebno prekršajno djelo, te se tim povodom može pokrenuti i pitanje prekršajne odgovornosti viktimizatora.⁵³

Analizirajući odredbe Zakona o zabrani diskriminacije, u kontekstu zabrane viktimizacije, može se zaključiti kako je ova zabrana prilično usko postavljena, te njome nisu izričito obuhvaćena sva lica koja bi mogla trpjeti negativne posljedice zbog diskriminacije, iako sama nisu njena direktna žrtva. Jedini način da se ta lica zaštite je da same pokrenu postupak za zaštitu od diskriminacije i tako steknu status stranke u zasebnoj pravnoj stvari. Ovom prilikom se, primjera radi, misli na lica koja su pružala određene podatke ili informacije potrebne za dokazivanje postojanja diskriminacije, zatim lica koja su odbila izvršiti nalog da diskriminiraju ili lica koja su odbila diskriminatorno postupiti.⁵⁴ S obzirom da zabrana viktimizacije Zakonom nije propisana kao poseban oblik diskriminacije, takvim licima u postupku dokazivanja ne bi mogla koristiti posebna pravila postupka, kao, npr., pravilo o obrnutom teretu dokazivanja. U ovom slučaju navedeni nedostatak bi mogao biti uklonjen ukoliko bi zabrana viktimizacije bila definisana kao poseban oblik

---

⁴⁹ Uporediti ovaj pristup sa čuvenim članom 23. Federanih pravila o praničnom postupku SAD (Federal Rules of Civil Procedure Rule 23 and 28 U.S.C.A. § 1332(d)).

⁵⁰ O opravdanosti kolektivne tužbe u uporednim zakonodavstvima vidjeti u: Deborah R. Hensler, Nicholas M. Pace, Bonita Dombey-Moore, Beth Giddens, Jennifer Gross, Erik K. Moller, *Class Action Dilemmas: Pursuing Public Goals for Private Gain* (Santa Monica: RAND, 2000), str. 10–11.

⁵¹ Zabrana viktimizacije predviđena je i evropskim antidiskriminacijskim pravom, a ona podrazumijeva inkorporisanje u domaće zakonodavstvo mjera koje su potrebne za zaštitu pojedinaca od svakog nepovoljnog tretmana ili nepovoljne posljedice kao reakcije na žalbu ili na postupak koji se vodi radi sprovođenja i poštovanja principa ravnopravnog tretmana. (npr. Direktiva Vijeća 2000/43/EZ od 29. juna 2000. godine o primjeni principa jednakog postupanja prema osobama nezavisno o rasi i etničkom porijeklu, OJ L 180, 29.06.2000., Direktiva Vijeća 2004/113/EC od 13. decembra 2004. godine o primjeni principa jednakog postupanja za muškarce i žene u mogućnosti dobijanja i nabave roba, odnosno pružanja usluga, OJ L 373, 21.12.2004. i dr.)

⁵² Član 18., Zakon o zabrani diskriminacije BiH.

⁵³ Član 21., Zakon o zabrani diskriminacije BiH.

⁵⁴ Izdavanje naloga za vršenje diskriminacije predstavlja poseban oblik diskriminacije. (Član 4., stav 5, Zakon o zabrani diskriminacije BiH.)

diskriminacije, slično kao i *mobbing*, uznemiravanje, seksualno uznemiravanje i sl. Alternativa je da se institucionalizuje i posebna zaštita svjedoka, po ugledu na krivični postupak.

OSTALA SPECIFIČNA PRAVILA POSTUPKA

- Revizija

Zakonom o zabrani diskriminacije BiH propisano je da je u antidiskriminacijskim postupcima revizija uvijek dopuštena,⁵⁵ nezavisno od vrijednosti spora.⁵⁶ Time je mogućnost prizivanja ovog vanrednog pravnog lijeka u najvećoj mjeri učinjena dostupnom žrtvama diskriminacije u BiH. Ovakvo normativno rješenje je na tragu želje zakonodavca da se ovim putem u svim antidiskriminacijskim postupcima omogući ujednačavanje primjene prava i osiguranje ravnopravnosti građana pred zakonom. Za razliku od opšteg roka od trideset dana za ulaganje revizije u drugim pravnim stvarima,⁵⁷ rok za podnošenje revizije zbog diskriminacije je tri mjeseca od dana uručenja drugostepene presude.⁵⁸

- Nesuspendivno dejstvo žalbe

U cilju onemogućavanja tuženog da korištenjem pravnog lijeka nakon donošenja nepravosnažne presude bezrazložno odugovlači postupak, kao i u cilju eliminacije posljedica diskriminatorskih postupanja utvrđenih u prvostepenoj presudi, sud ima mogućnost da odredi da žalba ne zadržava izvršenje odluke ili da odredi kraći rok od paricionog, predviđenog respektivnim općim pravilima parničnog postupka za ispunjenje radnje koja je naložena tuženom.⁵⁹ Definisanjem nesuspendivnog dejstva žalbe onemogućava se kontinuirana diskriminacija i nastupanje daljih štetnih posljedica koje bi vremenom mogle pogoršati ionako štetne posljedice po žrtvu diskriminacije i društvo u cjelini.

- Rok za podnošenje tužbe

Rok za podnošenje tužbe za zaštitu od diskriminacije je tri mjeseca od dana saznanja o učinjenoj povredi prava (subjektivni rok), odnosno jednu godinu od dana učinjene povrede (objektivni rok).⁶⁰ Radi se o prekluzivnim rokovima čijim protekom ovlašteni tužitelj gubi pravo na podnošenje tužbe za zaštitu od diskriminacije.

Analizirajući uporedna zakonodavstva,⁶¹ kao i evropsko zakonodavstvo i sudsku praksu, može se zaključiti kako su navedeni rokovi prilično kratki, posebno kada se radi o slučajevima kontinuirane diskriminacije gdje se može postaviti pitanje: od kojeg momenta bi se navedeni rokovi trebali početi računati? Osim toga, obično prođe dosta vremena od momenta kada žrtva uopšte shvati da je diskriminisana ili, pak, skupi hrabrost pokrenuti postupak. To navedene rokove doista čini kratkima. Evropski sud pravde je u nekoliko navrata raspravljao o pitanjima restriktivnosti rokova

⁵⁵ Član 13., stav 2., Zakon o zabrani diskriminacije BiH.

⁵⁶ Član 237., stav 2., Zakona o parničnom postupku F BiH.

⁵⁷ Član 237., stav 1. Zakona o parničnom postupku F BiH.

⁵⁸ Član 13., stav 4., Zakon o zabrani diskriminacije BiH.

⁵⁹ Član 13., stav 3., Zakon o zabrani diskriminacije BiH.

⁶⁰ Član 13., stav 4., Zakon o zabrani diskriminacije BiH.

⁶¹ U Bugarskoj i Mađarskoj, rokovi za zaštitu ravnopravnosti iznose pet godina za obraćanje sudu sa zahtjevom za naknadu štete. U Grčkoj subjektivni rok iznosi pet godina, a objektivni čak dvadeset godina, dok u Francuskoj ovaj rok iznosi pet godina. U Norveškoj i Finskoj, ovaj rok iznosi dvije godine, a za oblast zapošljavanja godinu dana. U Danskoj se primjenjuje objektivni rok od pet godina. Zanimljiva rješenja ovog pitanja nalazimo u zemljama anglosaksonskog prava. Ujedinjeno Kraljevstvo, Australija i kanadska provincija Ontario, npr., predviđaju diskreciono pravo suda da, u zavisnosti od konkretnih činjenica slučaja, prihvati tužbu podnesenu izvan roka. (Hanušić, Adrijana, *Sudska zaštita od diskriminacije u Bosni i Hercegovini, Analiza zakonskih rješenja i prakse u svjetlu prvih predmeta u ovoj oblasti*, Analitika, Sarajevo, 2013., str. 28-29.)

za podnošenje tužbi u postupcima za zaštitu od diskriminacije, te je zauzeo stav da oni ne smiju biti kraći od rokova koji su predviđeni u postupcima u kojima se odlučuje o sličnim pravnim stvarima.⁶² U sličnim predmetima u BiH (radni sporovi, naknada nematerijalne štete itd.), obično se radi o subjektivnom roku od jedne godine i objektivnom od tri godine.

ZAKLJUČAK

Iako ne postoji jedinstven način sankcionisanja slučajeva diskriminacije, međunarodni standardi propisuju određene osnovne zahtjeve u pogledu sistema sankcija koje treba cijeliti u širem pravnom i institucionalnom kontekstu svake države pojedinačno, pa tako i Bosne i Hercegovine.

Princip efektivnosti nalaže da se žrtva diskriminacije može pouzdati u izricanje sankcija od strane suda bez naročitih prepreka u ostvarivanju ovog prava. Prema prezentovanim podacima, Bosna i Hercegovina još uvijek nema izgrađenu sudsku praksu u dovoljnoj mjeri, da bi se moglo govoriti o ispunjavanju svrhe odvratanja od budućeg činjenja diskriminacije.

Princip proporcionalnosti nalaže da težina izrečene sankcije mora odgovarati težini povrede. Nedostatak jasnih smjernica za visinu dosuđene naknade i postojanje širokih diskrecionih ovlaštenja sudija u odlučivanju od slučaja do slučaja u Bosni i Hercegovini, takođe se može odraziti na ispunjenje zahtjeva proporcionalnosti.

Evropski standard nalaže da sankcije u predmetima diskriminacije trebaju biti jednako efektivne, proporcionalne i odvratajuće i kada tužbu podnosi udruženje koje ima pravni interes a da žrtva diskriminacije nije neposredno identifikovana.⁶³ U Bosni i Hercegovini je prisutno ograničavanje uloge nevladinih organizacija kao potencijalno zainteresovane treće strane koja djeluje u javnom interesu, kojima se ovo pravo priznaje u zavisnosti od diskrecione odluke suda, što takođe može pogoditi efikasnost sankcija.

Veća dostupnost proaktivnih i preventivnih sredstava zaštite i sveobuhvatno praćenje sankcionisanja predmeta diskriminacije pred sudovima bi imalo značajan uticaj na povećanje efikasnosti sankcija i odvratanje od činjenja diskriminacije u budućnosti.

Zakon o zabrani diskriminacije BiH u svom najvećem dijelu inspirisan je i harmonizovan sa evropskim zakonodavstvom. Prema svojim funkcionalnim rješenjima, veoma je sličan istovrsnim propisima u državama Evropske unije i u okruženju. Ovim zakonom razrađen je materijalno-pravni i procesno-pravni okvir za suzbijanje pojave diskriminacije u BiH, što predstavlja konzistentnu elaboraciju i institucionalizaciju već postojećih respektivnih međunarodnih standarda ljudskih prava i sloboda ustoličenih u ustavnim načelima koja su na snazi u Bosni i Hercegovini.

Zakonom o zabrani diskriminacije BiH institucionalizovani su sljedeći postupci: postupak pred Institucijom ombudsmena za ljudska prava BiH, sudski postupci i upravni postupci koji garantuju

---

⁶² Elsie Rita Johnson vs. Chief Adjudication Officer, 06. decembar 1994.; Mary Teresa Magorrian and Irene Patricia Cunningham vs. Eastern Health and Social Services Board and Department of Health and Social Services, 11. decembar 1997.; Theresa Emmott vs. Minister for Social Welfare and Attorney General, 25. juli 1991. i drugi slučajevi.

⁶³ Evropski sud pravde, Slučaj Feryn, C-54/07, pasus 38 i 40. Dostupno na: <http://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX:62007CJ0054>, posjećeno 26.07.2016. godine

respektabilan dijapazon pravnog instrumentarija u domenu sankcionisanja diskriminacije. Zakonom su predviđene sve pravne tehnike za postizanje najviših standarda ljudskih prava, koje su dizajnirane pružiti pravnu zaštitu žrtvama diskriminacije. Tako, ovim Zakonom:

1. predviđena je hitnost u postupanju (ali, na žalost, ovaj Zakon ne predviđa eksplicitne sankcije za neopravdano prekoračenje propisanih rokova u postupanju);
2. omogućava se kumuliranje više antidiskriminacijskih zahtjeva u jednom postupku;
3. uspostavlja se obrnuti teret dokazivanja u korist vjerojatne žrtve diskriminacije;
4. omogućava se učešće u postupku trećih lica (npr. NVO), odnosno umješaka na strani legitimnog javnog interesa, pod uslovom da se ovi, u okvirima svoje djelatnosti, bave zaštitom prava na jednako postupanje u odnosu na grupe lica o čijim pravima se raspravlja u postupku;
5. institucionalizovana je kolektivna tužba protiv diskriminacije kao novina u bosanskohercegovačkom zakonodavstvu;
6. institucionalizovana je zabrana viktimizacije koja je, ipak, preusko normirana;
7. revizija u parničnom postupku je uvijek dozvoljena;
8. žalba protiv presude kojom je utvrđena i zabranjena diskriminacija nema suspenzivno djelovanje i
9. propisan je prekluzivni rok za podnošenje tužbe za zaštitu od diskriminacije koji traje tri mjeseca od dana saznanja o učinjenoj povredi prava (subjektivni rok), odnosno jednu godinu od dana učinjene povrede (objektivni rok), koji je prekratak.

Dostupni empirijski pokazatelji ukazuju na činjenicu da pravni subjekti u BiH relativno rijetko posežu za ovakvim pravnim mehanizmima u sankcionisanju diskriminacije i da postojeća pravna praksa nije urodila željenim i očekivanim rezultatima pravne zaštite žrtava diskriminacije.⁶⁴ Sljedeći faktori determinišu ovakav ishod koji se očituje u ograničenom pravno-političkom i socijalnom učinku gore analiziranih pravnih institucija. Radi se o:

1. nedostatku ljudskih i finansijskih resursa;
2. nedostatku edukacije državnih službenika pozvanih da primjenjuju prinudne norme u domenu pravne zaštite od diskriminacije i
3. u konačnici, željeni učinak proklamovanih reformi izostao je zbog odsustva iskrene političke volje nosilaca političke vlasti da se krene u borbu protiv diskriminacije u bosanskohercegovačkom društvu.

Konačno, značajnija dostignuća u sankcionisanju diskriminacije moguće je ostvariti samo kroz konstantne napore i inkrementalno unaprjeđenje u domenu primjene važećih propisa, kao i u edukaciji i stvaranju kulture tolerancije prema drugima koji su različiti i prevencije diskriminatorskih postupanja i ponašanja.

LITERATURA:

---

⁶⁴ O empirijskom pokazateljima u vezi sa postupcima u oblasti zaštite od diskriminacije vidjeti u: A. Hanušić, *Sudska zaštita od diskriminacije u Bosni i Hercegovini: Analiza zakonskih rješenja i prakse u svjetlu prvih predmeta u ovoj oblasti*, Analitika, Centar za društvena istraživanja, Sarajevo, 2013. godine, str. 48.

1. J. P. McBaine, *Burden of Proof: Degrees of Belief*, California Law Review, Volume 32, Issue 3, septembar 1944.
2. Deborah R. Hensler, Nicholas M. Pace, Bonita Dombey-Moore, Beth Giddens, Jennifer Gross, Erik K. Moller, *Class Action Dilemmas: Pursuing Public Goals for Private Gain* (Santa Monica: RAND, 2000).
3. Hanušić, Adrijana, *Sudska zaštita od diskriminacije u Bosni i Hercegovini, Analiza zakonskih rješenja i prakse u svjetlu prvih predmeta u ovoj oblasti*, Analitika, Sarajevo, 2013.
4. Reljanović, Mario, *Antidiskriminacioni okvir u Bosni i Hercegovini i zemljama Evropske unije*, 8. naučni skup sa međunarodnim učešćem Sinergija 2011., Univerzitet Sinergija, Beograd 2001.
5. De Schutter, Olivier, „Three Models of Equality and European Anti-discrimination Law,“ in *Northern Ireland Legal Quarterly*, vol. 57, No. 1, 2007.
6. Roriv, Izabel, *Dokazivanje slučajeva diskriminacije, Uloga situacionog testiranja*, Center for equal rights, Strategic thinking on equality and mobility, Regionalni centar za manjine, Beograd, 2009.
7. Vehabović, Faris, Izmirlija, Midhat, Kadribašić, Adnan, *Komentar Zakona o zabrani diskriminacije sa objašnjenjima i pregledom prakse u uporednom pravu*, Centar za ljudska prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2010.
8. Iordache Romanita, Ionescu Iustina, *Discrimination and its Sanctions – Symbolic vs. Effective Remedies in European Anti-discrimination Law*, European Anti-Discrimination Law Review, 2014

MEĐUNARODNI PROPISI (THE INTERNATIONAL REGULATION):

1. Council Directive 76/207/EEC of 9 February 1976 on the implementation of the principle of equal treatment for men and women as regards access to employment, vocational training and promotion, and working conditions, OJ L 39, 14.02.1976.
2. Council Directive 2000/43/EC of 29 June 2000 implementing the principle of equal treatment between persons irrespective of racial or ethnic origin, OJ L 180, 19.07.2000.
3. Direktiva Vijeća 2004/113/EC od 13. decembra 2004. godine o primjeni principa jednakog postupanja za muškarce i žene u mogućnosti dobijanja i nabave roba, odnosno pružanja usluga, OJ L 373, 21.12.2004.
4. Direktiva Vijeća 97/80/EZ od 15. decembra 1997. g. o teretu dokazivanja u slučajevima diskriminacije na osnovu spola, OJ L 014, 20.01.1998.
5. Direktiva Vijeća 2000/78/EZ od 27. novembra 2000. godine koja uspostavlja opšti okvir za jednako postupanje pri zapošljavanju i izboru zvanja, OJ L 303, 02.12. 2000.
6. Dopunska Direktiva Vijeća 52/1998/EZ, OJ L 205, 22.07.1998.
7. Evropska komisija protiv rasizma i netolerancije, Preporuka br. VII u pogledu opšte politike o državnim zakonima za borbu protiv rasizma i rasne diskriminacije, 2002.
8. Deklaracija iz Najrobija o pravima žena i djevočica na pravni lijek i reparaciju, 2007
9. Komitet za eliminaciju diskriminacije žena, Opšta preporuka br. 28, CEDAW, /C/GC/28, 2010.

ZAKONSKI I DRUGI PROPISI (NATIONAL REGULATION):

1. Ustav BiH
2. Zakon o parničnom postupku BD BiH, „Službeni glasnik BD BiH“, br. 08/09, 52/10 i 27/14.
3. Zakon o parničnom postupku F BiH, „Službene novine F BiH“, br. 53/03, 73/05 i 19/06. Zakon o parničnom postupku RS, „Službeni glasnik RS“, br. 58/03, 85/03, 74/05, 63/07 i 49/09.
4. Zakon o radu F BiH, „Službene novine F BiH br. 43/99, 32/00 i 29/03.
5. Zakon o opštem upravnom postupku RS, „Službeni glasnik RS“, br.13/02, 87/07 i 50/10.

6. Zakon o upravnom postupku BD BiH, „Službeni glasnik BD BiH“, br. 03/00, 05/00, 09/02, 08/03, 08/04, 25/05, 08/07, 10/07, 19/07, 2/08, 36/09 i 48/11.
7. Zakon o upravnom postupku BiH, „Službeni glasnik BiH“, br. 29/02, 12/04, 88/07, 93/07 i 41/13.
8. Zakon o upravnom postupku F BiH, „Službene novine F BiH“, br. 2/98 i 48/99.